

Csizmadia Ervin

A Kádár-rendszer természetéről és megközelítéséről. *Politikatudományi nézőpont*

Gyarmati György nagyívű és érdekes áttekintést írt a Kádár-rendszerről, kiemelve annak számos alaptulajdonságát, többek között a változóképességét. A tanulmány számos megállapításával egyetérttek. Ugyanakkor szeretnék három szempontot kiemelni, amelyekkel azt kívánom bizonyítani, hogy bár egy történelmi korszakról van szó, de szakmám, a sokszor jelencentrikusnak tekintett politikatudomány releváns módon járulhat hozzá annak jobb megértéséhez. Az első szempont: a rendszer elnevezésének kérdése. A második: a rendszerdinamika szempontjából legfontosabb tényező, az aktorok szerepének vizsgálata. A harmadik: a történelmi komparatiztika alkalmazása, azaz annak felvetése, hogy a Kádár-rendszer önmagában való vizsgálata helyett nem lenne-e gyümölcsözőbb azt a megelőző magyar politikai rendszerekkel való folytonosság felől is értelmezni.

A rendszer elnevezésének kérdése

A konferencia címe („*A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*”) egyértelműnek veszi, és tulajdonképpen definiálja is a rendszert. Gyarmati tanulmányának címe („*Az államszocializmus – Janus arcú – magyar modellje*”) ugyan hangsúlyozza a rendszer belső fejlődését (e fejlődés fokmérője a Janus-arc), de a tanulmány több pontján maga is egyértelműen szovjet típusú rendszerről beszél.

Kezdjük azzal, hogy helyes-e ez a definíció. Természetesen abban az értelemben feltétlenül, hogy a Szovjetunió 1945 utáni geopolitikai szerepe nélkül Magyarországon ilyen rendszer nyilvánvalóan nem jött volna létre. A Szovjetunió a 2. világháború győztes hatalmainak megállapodása révén a térség vezető hatalmává vált, s ebből fakadóan csak idő kérdése volt, hogy az otthon már kipróbált kommunista-szocialista rendszert másutt is bevezesse. Látszólag egyértelműnek tűnik, hogy itt egy világos kiindulópont van, s e kiindulóponttól jogosnak tűnik a szovjetrendszer elnevezés.

A szovjetrendszerről szóló hazai irodalomban úttörő szerepet játszott Bence György és Kis János (Marc Rakovski álnéven írt) *Szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című munkája (Bence-Kis, 1983). Ennek a műnek azonban a szemlélete eltér attól, amit Gyarmati György dolgozata képvisel. Az eltérés döntően abban mutatkozik, hogy míg Gyarmati a szovjet vagy államszocialista *rendszer* kívánja megérteni és leírni, addig Bence és Kis a szovjet típusú *társadalmat*. Ha választanom kellene, hogy a rendszer vagy a társadalom felől írjam le az 1948 utáni magyar politikát, valószínűleg az utóbbit választanám, ami persze nem csak Gyarmati megközelítésétől tér el, de szemben áll a sztenderd politikatudománnyal is, amely a struktúrákra vagy más szóval a *polity* vizsgálatára koncentrál. Ami miatt azonban el kell szakadnom a sztenderd politikatudománytól, az éppen az, hogy ha csak a steril struktúrákra fókuszálunk, akkor nem fogjuk megérteni a rendszer természetét és jellegét. Elengedhetetlen szükségünk van tehát arra, hogy a társadalmat is bevonjuk vizsgálatunkba, azon belül pedig (ahogy Bencéék is teszik) a különböző elitszociális csoportokat. Ha ugyanis arra keressük a választ, hogy pártok híján milyen aktorok formálják a politikát, akkor óhatatlanul az elitekre bukkanunk. A második részben bővebben is kifejtem, milyen elitekre gondolok, és miben látom szerepüket. Sajnálom, hogy ezekről Gyarmati György keveset beszél, de ugyanakkor értem is: nem ezt tekintette vállalt feladatának.

De miért nem tartom jónak a szovjetrendszer elnevezést?

Nos, két okból. Egyrészt azért, mert ha ezt a kifejezést használjuk: „szovjet típusú rendszer”, ezzel azt állítjuk, hogy itt egy merőben és minden szempontból *új*, addig ismeretlen, mondhatni: a magyar társadalomban addig idegen szerkezet jött létre. Természetesen nem vitatom, hogy (különösen a kezdetekkor) a minden életszférára kiterjedő kommunista totalitarizmus minden korábinál rigórozusabb. De ez a rigórozus rendszer mégsem annyira rigórozus, hogy később ne tudna keresztülmenni oly sok (s Gyarmati György által is leírt) változáson. Ha pedig a szovjetrendszer ennyire változóképes, és változási rugalmassága egészen saját megszűnéséig terjed, akkor felmerül bennem, hogy voltaképpen mi is a specifikuma. Vagy másképpen: annyira diszkontinuus rendszerről van-e szó, mint azt sokan gondolják, s nem éppen arról, hogy a szovjet típusúnak tekintett rendszer valójában *magyar típusú*, azaz az új rezsím nem választható el hermetikusan a korábbi (és tőle látszólag mindenben különböző) rendszerektől.

Másrészt pedig azért nem tartom jónak a szovjet típusú rendszer (társadalom) fogalomhasználatot, mert akaratlanul bár, de arra sarkall, hogy a geopolitikai szituációnak csak az *egyik* játékosát, a Szovjetuniót vegyük figyelembe, és nem tudjuk szerves módon értelmezni a *többi* játékos (mindenekelőtt a Nyugat) szerepét. Bármennyire furcsa: ha mindkét releváns tényezőt együttesen szemléljük, akkor a magyar rendszer e két komponens függvényében alakul, és egyáltalán nem mondhatjuk, hogy a rendszer *végig* szovjet típusú lenne. Éppen ellenkezőleg. Egy merőben „vegyes” rendszerről – és azon belül társadalomról – van szó.

Mindezekre tekintettel külön is hangsúlyoznám a Kádár-rendszer globális perspektívából való megközelítésének és leírásának szükségességét. Én mindenesetre az 1948 és 1990 közötti rendszert *három* függőséggel írnám le. Ezek közül csak az első korszak (1948-tól mondjuk a 70-es évek elejéig) nevezhető *szovjet* függőségnek. A második korszakban (a 70-es évek közepétől a 80-as évek közepéig) magam *kettős* (szovjet és nyugati) függőségről beszélnék. Míg az 1980-as évek legvégét már egyértelműen *nyugati* függőségnek nevezném. Ebben a felosztásban felfogásom közel áll Böröcz Józseféhez (Böröcz, 1993). A különbség köztünk talán annyi, hogy én még nála is hangsúlyosabbnak gondolom az immár kizárólagos Nyugat-függőséget a rendszer végső bukása előtti néhány évben.

Ha tehát nem szovjetrendszer, akkor micsoda? A gyarmati által használt „államszocializmus” elnevezés már egy pontosabb megközelítés, de a rendszer dinamikájára ez sem utal eléggé. Éppen ezért véleményem szerint olyan elnevezésre van szükségünk, ami nem csak a diktatúra intézményes elrendeződésére, politikai és gazdasági összetevőire érzékeny, hanem a rendszer nemzetközi elhelyezkedésének folyamatos változására, s ebből fakadóan a szereplőknek a rendszerben betöltött helyére is kíváncsi. Egy korábbi munkámban az 1980-as évekre vonatkozóan bevezettem a *diszkurzív diktatúra* fogalmát (Csizmadia, 2001), s ma is úgy gondolom, ez egy használható megközelítés, különösen akkor, ha a rendszert az elitek mozgása felől vizsgáljuk. A fogalmat azért ajánlom, mert ellentétben az autoriter vagy a paternalista diktatúra fogalmával, nem csupán a rendszer tetején álló pártvezetés felől vizsgálja a témát, hanem abba bevonja az „alul” lévő eliteket is, és felfedezi a köztük lévő diszkurzív teret. S ezzel áttérhetünk második jelzett észrevételünkre, a diszkurzív diktatúrában meghatározó politikai aktorok szerepére.

Rendszer a cselekvők felől: a politikai aktorok

Gyarmati György azt írja dolgozata elején, hogy a rendszert „az intézményesült uralmi rend attribútumaira szűkítve” vizsgálja. Ez egy precíz megfogalmazás, és a szerző valóban ezt is teszi. Leírása sok értékes adalékkal szolgál, azonban van egy hátránya: inkább *állapotokat*, mintsem *folyamatokat* ír le. Véleményem szerint azonban az uralmi-intézményes rend még oly szabatos (de állapot-centrikus) leírása sem visz bennünket eléggé közel a rendszer működés módjához és benne a szereplők interakciójához.

Itt tehát az első javaslatom, hogy helyezzünk nagyobb hangsúlyt a szereplőkre. E tekintetben hasznunkra válhat Norbert Elias elmélete, amelyben megkülönböztet állapot- és folyamatszociológiát. Érdekes mindezt végiggondolni a politológiára is, és egy „folyamat-politológiai” olvasatot adni. Mindezt – igaz a rendszerváltás utáni időkre nézve – megtettem egy másik tanulmányban (lásd erről: Csizmadia, 2021); itt most inkább csak a szemléleti összefüggéseket emelem ki.

A Kádár-rendszerre vonatkozóan a folyamatcentrikus megközelítés azt jelenti, hogy a rendszer változásait szoros összefüggésben tárgyaljuk a cselekvésre vállalkozó szereplők mozgásával. Ennek a cselekvésnek az első komolyabb jelei az 1970-es években mutatkoznak, amikor megjelenik a demokratikus ellenzék, s új tematikákat hoz a második, de közvetetten az első nyilvánosságba is. Természetesen a demokratikus ellenzék (lásd erről: Csizmadia, 1995 és 2015) önmagában nem lett volna képes hozzájárulni ahhoz, hogy az egyoldalú szovjet függés oldódjon. De ahhoz nagyon is hozzájárult, hogy a hivatalos politika belül is megjelenjenek olyan irányzatok és elitek, amelyek már maguk is oldani kívántak a szovjet függésen és a közeledni kívántak a Nyugathoz. Így valójában a hatalom bizonyos körei és az ellenzék együttesen hozta létre a „kettős függést”, majd az immár egyértelmű nyugatos szituációt.

Szerencsére ezekről az elitmozgásokról ma már viszonylag sokat tudunk. Pap Milán több könyvben (Pap, 2016, 2021) vizsgálta a kádárizmus világát, s (fentebb már említett munkámban) magam is megpróbálkoztam azzal, hogy az elitek Nyugatról folytatott vitáit rekonstruáljam. Mindennek alapján megállapítható: az aktorok nagyon sokrétű tevékenységet fejtenek ki már az 1980-as évek elejétől és ez még csak fokozódik a 80-as évek második felében.

Itt persze be kell kapcsolni még egy tényezőt. Ez pedig az, hogy ahogy közeledünk az 1980-as évek végéhez, úgy változik meg a Nyugat képe is a mi régióinkról és benne Magyarországról. És a nyugati politikatudományban egyre nagyobb teret kapnak azok az elméletek, amely a demokratikus átmenet kapcsán *cselekvő-centrikus* megközelítéseket alkalmaznak. Minderről ritkán szoktunk beszélni, mert az 1989-90-es átmenetet is szűken, lényegében *állapotváltásként*, az egyik állapotból (diktatúra) a másikba (demokrácia) való átmenetként határozzuk meg. Arról azonban nem beszélünk, hogy ennek az átmenetnek a lebonyolítására olyan elitek kellenek, amelyek *hinni kezdenek* a cselekvés lehetőségében. Mindez nagy változás a 80-as elejéhez képest, amikor a hidegháború javában tart, s a kétpólusú világrend öröknek tűnik. 1986-87-ben kezdődik a cselekvésbe vetett hit növekedése, hogy aztán 1988-89-ben ez már a többpártrendszer létrehozására irányuló szándékokban testesüljön meg (Lásd az elitekről főképpen a rendszerváltás után: Husz, 1997). Ezek az évek tehát alkalmat adnak nekünk arra, hogy az elitek interakcióját és az ebből következő dinamikus változásokat végig kövessük.

Gyarmati György egyébként – miközben elsősorban az uralmi dimenziót elemzi - maga is tesz egy fontos megállapítást az elitekről és a közöttük lévő diskurzusokról. Ezt írja: „Nem szűnt meg a pártirányítás

szupremáciája, ám már esetről-esetre egy többszereplős diskurzuspáston zajlott az asszó”. Ezt helyes és izgalmas megállapításnak tartom, és saját kutatásaim alapján csak megerősíteni tudom. Azzal a megkötéssel, hogy a párt említett szupremáciája az elleneltek befolyásának növekedésével folyamatosan csökken, s bár az MSZMP a legutolsó időkig *formálisan* kikezdetetlen tényező, valójában a 80-as évek elejétől osztozni kényszerül a szerveződő elleneltek *informális* hatalmával.

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy az elitek magatartásának és az elitek között lévő interakcióknak a vizsgálatától sok választ remélhetünk. Hogyan kísérli meg kézben tartani a hatalmat a pártvezetés? Milyen módon törekszenek ellenhatalmi pozíciók kiépítésére a különféle elitcsoportok? Hogyan történik a „két törpe kisebbség” (ahogy a Beszélő című szamizdat folyóirat 1. számának szerzője, Kis János fogalmazott), tehát hatalom és ellenzék egymással szembeni küzdelme, és voltaképpen miért bukik meg a rendszer? Az elitek elszánt és persze a Nyugat által támogatott küzdelme nélkül mindez értelmezhetetlen.

Összehasonlítható-e a Kádár-rendszer a magyar történelem más rendszereivel?

Elérkeztünk az elején megfogalmazott harmadik észrevételhez: vajon tehetünk-e összehasonlítást a Kádár-rendszer és a korábbi magyar rendszerek között?

Első ránézésre ez tévútnak tűnhet, hiszen vajon milyen közös sajátossága lehet a Kádár-korszaknak a Horthy-korszakkal, vagy akár a dualizmus rendszerével? Ideológiai értelemben bizonyosan nem találunk hasonlóságokat. De két tekintetben talán nem haszontalan egy ilyen összehasonlítás.

Az első a fentebb már említett *geopolitikai szituációhoz* kötődik. Természetesen nagyon különböző korszakok hatására, de a magyar politika mindig a külső erőtér mozgásaihoz igyekezett illeszkedni. A dualizmus korában a korszak jellemzően liberális; a Horthy-korszakban éppen az ellenkezője; 1945 után pedig Magyarország szovjet zónába kerül, és ez évtizedekre eldönti az ország fejlődési lehetőségeit. Mindez az eltérő ideológiai alapon álló rendszerek *hasonlóságára* hívja fel a figyelmünket. Ez pedig arra ösztönözhet minket, hogy az 1948-1990 közötti rendszert *ne önmagában*, hanem egy nagyobb fejlődési folyamat *részeként* tekintsük. A fejlődési folyamatok hosszabb trendjeire vonatkozóan a nyugat-európai politikatudomány nagyon jó támpontokat ad nekünk, amikor például az európai demokratizálásokat nem csupán mai vetületben, hanem *történeti* keretben vizsgálja (Capoccia-Ziblat, 2010, Weyland, 2010). A rengeteg demokráciaelméleti és –történeti munka persze abból a felismerésből táplálkozik, hogy Nyugaton a demokratizálódás egy hosszas folyamat, tele buktatókkal és visszarendeződésekkel. De minden nehézséggel együtt a demokratizálás a közös faktor, ami a régi történéseket a mával összeköti. Természetesen ilyen masszív tradíciója Magyarországnak nincs. Az 1989-90-es demokratizálódást nem könnyű (ha nem lehetetlen) egy hosszabb történeti trend részeként aposztrofálni. De nem is feltétlen csak így lehet összehasonlításokat tenni. Hanem úgy, hogy a Kádár-rendszert a mi (nem feltétlen demokratikus) politikatörténeti tradíciónkba helyezzük bele. Ha így teszünk, akkor az 1990 előtti évtizedeket már nem feltétlen a *szovjet* rendszer felől, hanem hanem a *hazai* hagyományok világába ágyazottan tartjuk elsősorban relevánsnak. Persze ekkor is kitűnnek majd a Kádár-rendszer kirívó vonásai, de mégsem mondhatjuk majd rájuk, hogy ezek kizárólag a szovjetrendszer miatt kirívók. Hanem azért, mert talán megvoltak már korábban, de persze enyhébb és rendszerré nem összeálló formában is. A Kádár-rendszer megelőző rendszerekkel való folytonosságának tétele, tudom, nem

éppen mainstream tétel. Mégis úgy gondolom: érdemes ebből a perspektívából is újra nyitni a vitát a Kádár-rendszerrel.

A második tényező pedig maga a *pártrendszer* vagy a pártosodás. A magyar politikatörténet kifejlesztett korábban egy modellt, amely a Kádár-rendszerben (igaz totalizálódva, de mégis csak) tovább él. Ez a *domináns párt* modellje. Dominánsnak a szakirodalom azokat a pártokat nevezi, amelyek legalább három választást nyertek meg egyhuzamban, és kormányzásuk alatt meglehetősen monolit politikai szerkezet alakul ki. A világ számos országában ez nem feltétlen jelent autoriter kormányzást; a domináns pártot például Japánban a szakirodalom demokratikusnak tekinti (lásd erről: Sartori, 1976; Csizmadia–Lakatos–Novák szerk. 2021).

Magyarországon mind a dualizmusban, mind a Horthy-korszakban domináns pártok gyakorolták a kormányzati hatalmat, s ez szinte az egyetlen masszív tradíció a hazai párttörténelemben. Természetesen az 1948-1990 közötti korszakban nem klasszikus domináns rendszer van, hanem *egypártrendszer*, ez azonban nem ok arra, hogy ne gondolkodjunk el az esetleges folytonosságról. A geopolitikai szituáció „továbbfejleszti” ugyanis a domináns rendszert, kiiktatja a rivális pártokat, de maga az az eszme, hogy *egy párt* kell uralnia a politikai arénát, régi. Így tehát a pártrendszer felől is érdemes elgondolkodnunk, hogyan illeszthető be a Kádár-rendszer a korábbi magyar politikai rendszerek sorába. Az én véleményem az, hogy történészek és politikatudósok itt jelentősen hathatnak egymásra, még pedig oly módon, hogy nem elégszünk meg az egypártrendszer szovjet termékként való interpretálásával, hanem azt mélyebben, a magyar politikatörténet tendenciái felől értelmezzük.

Utolsó megjegyzésem a következő: a Kádár-rendszert más korabeli, kelet-közép-európai diktatúrákkal is érdemes összevetni. Gyarmati György erre nem tesz kísérletet, s az összehasonlítás elmaradását nem is kérem számon rajta. Mindazonáltal jó lenne sokkal többet tudnunk a környező országok fejlődéstörténetéről, az ő folytonosságaikról és megszakítottságaikról. Ebben a komparatív kutatásban (amelyet mellesleg előadása elején Gyarmati György is fontosnak tart) a politikatudomány kitüntetett szerepet játszhat, amellyel – számomra nem kétséges – impulzusokat adhat a történettudomány számára is. A korszakot akkor fogjuk a mostaninál is jobban érteni, ha történet- és politikatudósok *közös ügyként* tekintenek a vizsgálatára.

Irodalom

Böröcz József (1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet*, 18-19. szám.

Capoccia, Giovanni – Ziblatt, Daniel (2010): The Historical Turn in Democratization Studies.: A New Research Agenda for Europe and Beyond. *Comparative Political Studies*, Augustus-September, 931-968.

Csizmadia Ervin (1995): A magyar demokratikus ellenzék, I-III. T-Twins Kiadó.

Csizmadia Ervin (2001): Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. Századvég Kiadó.

Csizmadia Ervin (2015): The Hungarian Democratic Opposition in the 1980s: External and Internal Resources. *Intersections*, 4. 119-138.

Csizmadia Ervin (2021): A demokrácia, mint folyamat. Norbert Elias elméletének politikatudományi hasznosíthatósága. *Málta Tanulmányok*, 2. 143-160.

Csizmadia Ervin – Lakatos Júlia – Novák Zoltán szerk. (2021): *Uralkodó párt. A Fidesz összehasonlító és történeti perspektívában*. Gondolat kiadó.

Husz Dóra, (1997): Elit-játszmák: A posztkommunista elitek kialakulása. *Politikatudományi Szemle*, 3., 71–104.

Pap Milán (2016): *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. NKE.

Pap Milán (2021): *A párttal, a néppel. Ezmék és mozgósítás a Kádár-korszakban*. MCC Press Kft.

Rakovski, Marc (Bence György – Kis János) (1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizsi Magyar Füzetek, 5.

Sartori, Giovanni (1976): *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. New York: Cambridge University Press.

Weyland, Kurt (2010): The Diffusion of Regime Contention in European Democratization, 1830-1940. *Comparative Political Studies*, Augustus-September, 1148-1176.